

Korunması gereken bir antik sağlık merkezi: Allianoi

Doç. Dr. Gülten Dinç

İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve yükseköğrenimini bu kentte tamamladı. Yüksek lisans (1989) ve doktorasını (2003) İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda tamamlayarak Tıp Tarihi ve Etik Bilim Alanı'nda doçent oldu (2009). Türk Tıp Tarihi Kurumu, Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Derneği ile Türkiye Biyoetik Derneği üyesidir. Tıp tarihi ve etiği alanında yayımlanmış kitap ve kitap bölümleri ile ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış birçok makalesi vardır. Dr. Dinç evlidir ve iki çocuk annesidir.

Marmara Denizi kıyısındaki Kyzikos'tan (Erdek) Pergamon'a (Bergama) ulaşan antik yol güzergâhında bulunan Allianoi (okunuşu Alyanoy) antik merkezi, bünyesinde bir ılıca ve sağlık merkezini de barındırması nedeniyle tıp tarihi açısından çok önemli bir ören yeridir. Ancak ne yazık ki Allianoi'daki yapılar topluluğu şu anda kalın bir kum tabakasının altına gömülmüş durumdadır ve bölgede inşa edilen Yortanlı Baraj Gövdesi'nin su tutmaya başlamasıyla birlikte sular

altında kalma tehlikesiyle de yüz yüzedir. Bu nedenle Allianoi, günümüzde sadece tıp tarihindeki önemi ile arkeoloji ve turizme katkısı açısından değil, çok boyutlu bir sorunun öznesi olması nedeniyle, birçok başka boyutlardan da tartışılmaktadır. Bu çok boyutluluk içinde tarihsel, arkeojik, politik ve çevresel sorunlar yer almaktadır. Eğer Allianoi sular altında kalmaktan kurtulabilirse, çok önemli bir kültür ve doğa mirası, tarihi ve turistik açıdan değer kazanmaya devam edecek ve kazılarının sürdürülmesiyle, merkezin tıp tarihindeki yerine ve Asklepios kültüne ait çok daha fazla buluntuya ulaşılacaktır.

Sorunun tarihsel gelişimi, verilen hukuk mücadelesi ve alternatif projeler

DSİ'nin Bakırçay Havzası'ndaki Kınık Ovası'nın sulanması amacıyla projelendirildiği Yortanlı Barajı'nın inşasına 1993 yılında başlanmış, bunun üzerine Kültür Bakanlığı tarafından alanda kurtarma kazılarının yapılmasına karar verilmiştir. Bölgede 1998-2006 yılları arasında yapılan ve Bergama Müze Müdürlüğü'nce yürütülen kurtarma kazıları Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yavaş başkanlığındaki geniş bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak, barajın bir an önce su tutmaya başlayabilmesi için, 2007 yılından itibaren kazı yapma

Kalıntılardan bir görünüm

ruhsatı verilmemiş ve ekip, kurtarma kazılarını tamamlayamamıştır.

2006 yılına kadar yapılan kazılar sonucunda elde edilen buluntulardan, bölgenin prehistorik dönemden itibaren yerleşim alanı olarak kullanıldığı, Helenistik dönemde küçük bir jeotermal merkez olduğu, Roma döneminde büyük bir bayındırlık faaliyeti geçiren hem jeotermal merkezin geliştirildiği, hem de bir sağaltım merkezi haline getirildiği, Bizans döneminde sosyo-ekonomik açıdan zayıf, ancak yoğun bir yerleşime uğradığı, Osmanlı döneminde ise geçirdiği su baskınları ve depremler nedeniyle çok fazla kullanılmadığı anlaşılmıştır. İlica, 1950'li yıllara kadar atıl durumda kalmış, 1992'ye kadar özel şahıslar tarafından işletilmiş, aynı yıl İzmir Valiliği İl Özel İdaresi tarafından kurul kararı olmaksızın açılan ihale sonucunda bir restorasyon geçirmiştir. Bu restorasyon ile ılıcanın içi deformasyona uğratarak antik kalıntıların üzerine modern bir bina inşa edilmiştir. (1, 2)

Bölgede 1998 yılında başlayan kurtarma kazıları ile birlikte Allianoi'un Roma döneminin çok önemli bir sağlık merkezi olduğu anlaşılmış, bundan sonra alanın sular altında kalmaması için sivil toplum kuruluşlarınca büyük bir hukuk mücadelesi yürütülmeye başlanmıştır. Sürdürülen hukuk mücadelesinin yanı sıra, ören yerinin korunmasına yönelik alternatif projeler de üretilmiştir. Bu amaçla sunulan birinci öneri, Yortanlı baraj gövdesinin yerinin değiştirilmesi, ikinci öneri ise, baraj gölet alanının ortasına antik yerleşimi çevreleyecek bir set yapılması projesidir. Görece büyük bir maliyet ve teknik bilgi gerektiren böyle bir proje için Avrupa Birliği fonlarından yararlanılabileceği belirtilmektedir. Nitekim böyle bir örnek proje, Bulgaristan'da kurulan Koprince Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan Seuthopolis Antik Kentini su yüzüne çıkarabilmek için yürürlüğe konulmuş durumdadır. Bu projelerden birinin gündeme alınmasıyla, Allianoi'un sular altında kalması engellenebilir ve evrensel değerdeki bir kültür varlığımızın gelecek kuşaklara aktarılması sağlanabilir. (3, 4)

Tıp tarihi açısından Allianoi'un önemi

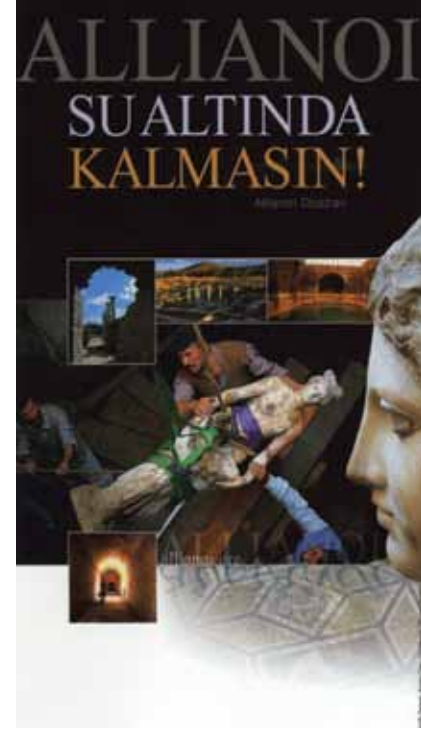
Allianoi antik yerleşimi, Bergama'nın kuzeydoğusunda, Bergama - İvrindi Karayolunun 18. kilometresinde, Yortanlı Baraj Gölü alanının tam ortasındaki Paşa İlicası mevkiinde yer almaktadır. Antik yerleşim, iki tepe arasındaki dar bir boğazda, çam ve zeytin ağaçları ile çevrili bir konumda, bu nedenle de klimatoloji açısından zengin hava sirkülasyonu olan bir bölgededir. Antik Kaikos'u (Bakırçay) besleyen küçük su kollarından bazıları ve içinden çıkan sıcak su kaynağı ile birlikte İlya Çayı da

Allianoi genel görünüm

bu vadiden geçmekte ve bölge, antik yolların güzergâhında bulunmaktadır. Tüm bu nedenlerle Allianoi, temiz havası, eşsiz doğası, sıcak ve soğuk su kaynakları ile bir sağlık merkezi açısından son derece elverişli bir coğrafyaya sahiptir. (1, 2, 5)

Bu ayrıcalıklı coğrafyada ve Bergama Asklepiyonu'na komşu bir konumda kurulmuş olan Allianoi, bünyesinde barındırdığı ılıca ve ortaya çıkarılan tıpla ilgili pek çok obje nedeniyle tıp tarihi açısından çok özel bir yere sahiptir. Antik yerleşimin merkezinde yer alan termal kompleks, Anadolu'da Roma döneminden günümüze ulaşan en büyük ve en iyi durumdaki ılıcadır. Bölgede yapılan kurtarma kazılarında ortaya çıkarılan, ılıcaya ait büyük ve küçük havuzlar, soğukluk-sıcaklık odaları ve pek çok birimin yanı sıra Kuzey ılıcanın batısında bulunan kazısı tamamlanmamış büyük hastane yapısı ile buradan ele geçirilen cerrahi aletler, Allianoi'un aynı zamanda önemli bir sağaltım merkezi olduğunu da ortaya koymaktadır. Alanda yapılan kazılar sonucunda, sağlıkla ilgili bu yapıların dışında çok sayıda bronz, gümüş ve kemik tıp aletleri bulunmuştur. Bu buluntuların içinde hemoroid ve küçük dil ameliyatları için kullanılan forsepsler, kemik - bronz kataterler, skarpeluslar (bistürü, neşter), pensler, iğneler, kulak kaşığı ya da ölçü kaşığı olarak kullanılan spatüller vardır. Kazılarda cerrahi aletlerin yanı sıra, ilaç yapımında kullanılan mermer havanlar, ezme taşları, karıştırma tablaları, pişmiş topraktan ecza kapları, gözyaşı şişeleri, göz betimli yazılı adak steli, sağlık tanrısı Asklepios betimli gümüş yüzükler, iki mermer Asklepios başı ve asaya sarılı bir yilandan oluşan heykel parçaları, Asklepios ve kızı hijyen tanrıçası Hygieia'ya sunulmuş adak yazıtları ile yazıtlı - yazıtsız küçük adak eşyaları da ortaya çıkarılmıştır. Antik merkezde yapılan kazılarla ortaya çıkarılan tüm taşı-

Allianoi tanıtım broşürü

Kuzey ılıcanın batısında bulunan kazısı tamamlanmamış büyük hastane yapısı ile buradan ele geçirilen cerrahi aletler, Allianoi'un aynı zamanda önemli bir sağaltım merkezi olduğunu da ortaya koymaktadır. Alanda yapılan kazılar sonucunda, sağlıkla ilgili bu yapıların dışında çok sayıda bronz, gümüş ve kemik tıp aletleri bulunmuştur. Bu buluntuların içinde hemoroid ve küçük dil ameliyatları için kullanılan forsepsler, kemik - bronz kataterler, skarpeluslar (bistürü, neşter), pensler, iğneler, kulak kaşığı ya da ölçü kaşığı olarak kullanılan spatüller vardır.

Abaton olması muhtemel sütunlu bölümlerden biri

Ne yazık ki bu çok önemli antik merkez, sivil toplum örgütlerinin tüm uğraşlarına ve yapılan yasal mücadelelere karşın, henüz yasal sürecin sonuçlanması bile beklenilmeden, Eylül 2010'da hızlı bir şekilde, kalın bir kum tabakasının altına gömülmüştür. Dahası, inşası tamamlanan Yortanlı baraj gövdesinin su tutmaya başlamasıyla birlikte en az 17 metre yüksekliğinde bir su tabakası altında kalacaktır. Ancak henüz çok geç değildir. Alianoi'u kurtarmaya yönelik, sağduyulu bir yaklaşımla, merkezin 40 ila 60 yıl ömür biçilen bir baraja kurban edilmemesi sağlanabilir.

nabilir eserler şu anda Bergama Müzesi'ndedir. (1, 2, 5-12)

Allianoi'da bulunan ılıca, hastane yapıları, cerrahi aletler, ilaç yapımıyla ilgili buluntular, adak eşyaları ve Asklepios kültüyle ilgili diğer buluntulara bakıldığında, Antik yerleşimin, en önemli örneklerini Helenistik dönemde gördüğümüz Asklepios kültüne bağlı bir sağlık yurdu, yani Asklepion olarak mı kullanıldığı sorusu akla gelmektedir. Bu konuya biraz açıklık getirmek için Asklepionların varoluş koşulları ve özelliklerine bir göz atmakta fayda vardır.

Yunan dönemi sağaltım yapılarından olan ve sağlık tanrısı Asklepios adına inşa edilen Asklepionlar (sağlık tapı-

nakları), M.Ö. 6 ?-3 yy. lar arasında, Akdeniz ikliminin güneşli, suyun ve yeşilliğin bol olduğu bölgelerinde, dağ yamaçlarında, soğuk ve sıcak su kaynaklarının yanında, kokulu ağaçların arasında ve mutlaka iç açıcı yerlerde inşa edilmişlerdir. Asklepionlarda, abaton (kutsal yatakhane, uyku / incubation odası), soğuk ve sıcak su kaynakları, kutsal çeşme, kütüphane, tiyatro, tuvalet, banyo, gezinti alanları, dinlenme odaları, kutsal koridor ve tapınaklar bulunurdu. (13, 14) Allianoi da tam böyle bir coğrafi konumda yer almakta ve bu yapıların pek çoğunu bünyesinde bulundurmaktadır.

Buralarda sağlığına kavuşanlar, şükranlarını ifade etmek amacıyla genelde üzerinde hastanın adı, hangi hastalıktan kurtulduğu, tedavi yöntemi ve hasta organın rölüfeyini içeren mermer veya bakır levhayı Asklepios'un duvarına asılmak üzere bırakırlardı. Günümüzde birçok müzede sergilenmekte olan bu adak eşyaları aracılığıyla, sağlık yurduna yeni gelecek kişilerin güven duygularını sağlanırdı. Hasta ancak temizlenip kurban ya da hamurdan yapılmış hayvanları ateşe atıp, adağını verdikten sonra tapınağa alınır, bundan sonra kutsal çeşmeden su içerek yer altına kazılmış bodrumdan / koridordan tapınağa kadar ilerlerdi. Gece yakılan kandiller bu yer altı koridorlarında gizemli ışıklar, tılsımlı gölgeler saçarak, insanlara güzel bir geleceğe ulaşabileceklerini telkin ederlerdi. Hastalar Asklepios'un her tarafı açık, uzun sütunlardan oluşan, ıslıtlı ve serin havaya açık koridorunda, yani abaton'da, yurdun verdiği ot minder üstüne, kendi getirdiği yorgan ve yastık ile hazırlanan yatakta yatırılırdı. Bu mabet uykusu ya da inkubasyon uykusu adı verilen sağaltım uykusuna çok önem verilirdi. Asklepios, bu uyku sırasında genellikle bir düş görüntüsü olarak belirir, ya doğrudan hastayı iyileştirir ya da ona uyandırdığında hatırlayacağı talimatlar veririrdi. Sağaltım, bazen yalnızca bu görüntü sayesinde etkili olur, bazen de hastalıklı bölgenin yılan ya da köpek tarafından yalanması iyileşmeyi sağlardı. Ancak çoğunlukla, rüyalara anlam verebilmek için rahibin yorumu gerekirdi. Rahip daha sonra, uygun ilacı, diyeti, banyo ya da egzersizi önerirdi. Asklepionlardan iyileşip çıkanlar, gelenek olarak, heykeller, yazılar, kabartmalar, paralar gibi büyük-küçük, güçlerinin yettiği kadar bir teşekkür ya da adak eşyası bırakırdı. Ayrıca buralarda iyileşen hastalar, iyileşen organlarının toprak, tunç, mermer, hatta altından yapılmış bir heykelini de adak olarak sağlık tanrısı Asklepios'a sunardı. Bu heykelciklere ex-voto denilirdi. Tanrıya şükranlarını sunabilmek için taş üstüne hastalıklarını ve şifalarını bildiren yazılar yazarlardı.

Asklepionlarda psikosomatik ve mistik tıbbın yanı sıra başında, su ve güneş banyoları çok revaçtaydı. Yıkınılsın veya içilsin suya çok büyük önem verilir, bir yaşam kaynağı olarak değerlendirilirdi. Şiddetli ağrıları kesmek için sıcak ve çamurlu ılıcalardan faydalanılırdı. Ilıca suyunun deri hastalıkları ve vücudun güzelleşmesine iyi geldiğine inanılırdı. Soğuk su banyolarına da önem verilir, suyun sağlık için önemli bir rolü olduğuna ve tanrıların değerli bir yardımcısı olduğuna inanılırdı. Kısırlık, iktidarsızlık, baş ağrısı ve cilt hastalıkları da buralarda tedavi edilebilen hastalıklar arasında bulunurdu. Tüm bu maddi ve mistik tedavilerin yanı sıra, Asklepionlarda, özellikle psikolojik sıkıntıların giderilmesi ve hastalara teselli verilmesi amacıyla bir çeşit psikoterapi uygulanmıştı. (13-20)

Asklepionlar hakkında kaynaklarda yer alan bu bilgilerin ışığında, Allianoi'daki kazılarda ortaya çıkarılan yapılar baktığımızda, içinde soğukluk ve sıcaklık bölümleri ile tabanından sıcak suların çıktığı mermer havuzları olan termal yapılar, ortasında sütunlarla çevrili bir avlusu (abaton ?) bulunan sağaltım yapısı, avlunun doğusundan ince uzun bir koridor ile caddenin altından geçerek diğer tarafa geçişi sağlayan ve Bergama Asklepios'unun bulunduğu koridora çok benzeyen 60 m. uzunluğundaki yer altı geçidi, avlunun güneyinde bulunan ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşan görkemli çeşme yapısı, tamamı ortaya çıkarılmamış ancak içinde bulunan cerrahi objelere dayanarak hastane olarak nitelenen odalar, anıtsal çeşme (Nympeum), şapeller, basit ve özenli gömüleri ile nekropollerin bulunduğu görülmektedir. Yine bu alandan çıkarılan objelere baktığımızda, diğer Asklepionlarda bulunanlara çok benzer tıp aletleri, eczacılıkla ilgili malzemeler, yazılı ve yazısız adak eşyaları ile Asklepios büstleri bulunmuştur. Bulunan tıp aletleri; Allianoi'da sıcak sudan yararlanılarak yapılan hidroklimatolojik sağaltımın yanı sıra cerrahi girişimlerin de yapıldığının kanıtıdır. Allianoi'da bulunan ilaç yapımı ve eczacılıkla ilgili pişmiş toprak (terra cotta) malzemeler, ilaç saklamada kullanıldığı anlaşılan iki adet pithos, deniz kabukları, havan ve havan ellelerinden ise, geç antik döneme kadar (M.S. V-VI. yy.) geleneksel ilaçların yapılıp kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine alandan, göz betimli yazılı adak steli, pişmiş topraktan bacak betimleri, Asklepios betimli gümüş yüzükler, iki mermer Asklepios başı ve asaya sarılı bir yılanın oluşan heykel parçaları, Asklepios ve Hygieia'ya sunulmuş adak yazıtları ile yazıtlı - yazısız küçük adak eşyaları da ortaya çıkarılmıştır. (5, 8, 9, 12) Bu göz ve kulak modellerinin çoğu, yakaranları dinlemesi ve hasta-

lıklarını görebilmesi için Asklepios'a sunulmaktaydı. Bunların bir kısmı ise gerçekten göz ve kulak hastalıkları ile ilgili şikâyetleri ya da bu hastalıktan iyileşmeye bağlı şükran duygularını simgelemektedir. Bu tür göz, kulak, kol, bacak ya da organları betimleyen anatomik modeller genelde tapınak duvarlarına asılabilmeleri için delikli yapıyorlardı. (20) Tüm bu buluntular ve bir adak stelinin üzerinde okunan "(Gl) ykon ... (Kutsal) ılıcaya" yazısı ile bir diğerinin üzerinde yine Yunanca olarak yazılmış "Kurtarıcı Asklepios ve Hygieia'ya (bu) adağı (sundu)" ibaresinin bulunması, bölgede Asklepios kültünün ne derece etkin olduğunu ortaya koymaktadır. (5)

Alliano'daki kazılar tamamlanabilse belki de ortaya çıkarılan tüm bu yapı ve objelerin işlevleri tam olarak aydınlatılabilecek ve bölge tarihinin Asklepios kültüyle ilişkisi kesin olarak kanıtlanabilecektir. Araştırmaların böyle bir sonuca işaret etmesi durumunda ülkemizdeki en önemli örneğini Bergama'da gördüğümüz Asklepiyonlar açısından önemli bir keşif olabileceği, M.S. 2. yy.da parlak bir dönem geçirdiği ortaya konulan merkez in aktif tarihçesinin çok daha eski dönemlere kadar gidebileceği de, teorik açıdan rahatlıkla öngörülebilir. Ne yazık ki 2007 yılından itibaren bölgede kurtarma kazılarının yapılmasına izin verilmemesi nedeniyle Alliano'un ancak % 20'si gün ışığına çıkarılabilmiş, bu bölümler de şu anda kalın bir kum tabakasıyla örtülmüş durumdadır. Yani bu yapılar artık gün ışığında değildir.

Kültür ve tıp tarihi açısından çok önemli olan bu buluntular göz önüne alındığında Alliano'un insanlığın ortak kültür ve tabiat mirası olarak tanımlanan paha biçilemez nitelikteki ören yerlerimizden biri olduğu kesindir. Ancak Alliano'da toprak ve su altına gömülen değer ve malzeme sadece bunlarla sınırlı değildir. Alliano'da yok olacak diğer bir önemli unsur da sıcak su, yani jeotermal kaynaktır. Barajın su tutmaya başlamasıyla birlikte 47 derecedeki suyuyla yüzyıllardır bölgede ekolojik ve hidroklimatolojik bir sağaltım unsuru olarak kullanılan sıcak su kaynağı da yitirilmiş, elden gitmiş olacaktır. Bunun tıp tarihi açısından olduğu kadar çevresel açıdan da geri döndürülemez etkileri olacaktır.

Asklepiyonlar'da ve diğer sağlık tapınaklarında sıcak ya da soğuk mineral sularının kullanımının Helenistik Yunanistan ve Roma'nın geç dönemlerinde giderek arttığı bilinmektedir. Romalılar ellerine geçirdikleri bölgelerdeki mineral su kaynaklarını sistematik olarak geliştirmişlerdir. Bu kaynakların hepsi bir şifa kültü ile doğrudan ilişkili değil-

Bulunan cerrahi aletlerden bazıları

di, ancak çoğu yerel bir tanrı ya da kutsal ruhun yakınında bulunuyordu. (20) Romalı ünlü mimar ve yazar Vitruvius bu konuda; "Bütün tapınaklar, doğal bir dekor içinde, sağlıklı yerlerde, iyi su kaynaklarının yakınında olmalıdır. Özellikle de Esculapius ve Salus ve gücü ile hastalara şifa dağıtan tüm sağlık tanrıları için. Çünkü hasta insanlar sağlıklı bir yerden sağlıklı bir yere gittiklerinde, buradaki su kaynağı da iyiyse, daha çabuk iyileşirler" demektedir. (21) Alliano'daki ılıca da bu söylemlere uygun bir jeotermal kaynaktır.

Ne yazık ki bu çok önemli antik merkez, sivil toplum örgütlerinin tüm uğraşlarına ve yapılan yasal mücadelelere karşın, Yortanlı Barajı'nın bir an önce su tutmaya başlayabilmesi için, henüz yasal sürecin sonuçlanması bile beklenilmeden, Eylül 2010'da hızlı bir şekilde, kalın bir kum tabakasının altına gömülmüştür. Dahası, inşası tamamlanan Yortanlı baraj gövdesinin su tutmaya başlamasıyla birlikte en az 17 metre yüksekliğinde bir su tabakası altında kalacaktır. Ancak henüz çok geç değildir. Alliano'u kurtarmaya yönelik, sağduyulu bir yaklaşımla, merkezin 40 ila 60 yıl ömür biçilen bir baraja kurban edilmemesi sağlanabilir. Çünkü Alliano hakkında alınan kısa vadeli ekonomik rantlara ilişkin kararlar ve şimdilik sadece üstünü örtmeye yönelik uygulamalar, sorunun giderek büyümesine ve eldeki değerlerin yitirilmesine yol açacak, gelecek kuşaklara karşı kültür ve tabiat varlıklarını korumaya yönelik, insani, siyasal, tarihsel, çevresel ve etik sorumluluklarımızı ortadan kaldıramayacaktır.

Kaynaklar

1. Yaraş, A. Antik sağlık merkezi; Alliano. Popüler Bilim, Şubat 2009; 180: 26-29.
2. Yaraş, A. Antik sağlık merkezi Alliano ve son durumu. Aktüel Arkeoloji, Eylül 2007; 2: 95-105.
3. Yaraş, A. Barajlardaki kurtarma kazıları ve Alliano ikilemi. Arkeoloji ve Sanat, Ocak-Haziran 2005; 27(119): 134-137.

4. Alp, A.V. Örnek bir proje; Seuthopolis. Aktüel Arkeoloji, Eylül 2010; 17: 18-19.
5. Yaraş, A. Son buluntular ışığında Alliano. IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, (24-26 Mayıs 2006, Kayseri), Ankara, 2006; Nobel Yay., 83-94.
6. Yaraş, A. 1998-1999 Yortanlı Barajı Kurtarma Kazısı. XI. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (24-26 Nisan 2000, Denizli), Ankara, 2000; Kültür Bak. Yay., 105-118.
7. Yaraş, A. 2000 Yılı Alliano Kazısı. XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı (25-30 Mayıs 2001 Ankara), I. Cilt, 2002; Kültür Bak. Yay., 463-478.
8. Yaraş, A. 2001 Alliano Kazısı. XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-30 Mayıs 2002 Ankara), 2003; Kültür Bak. Yay., 373-384.
9. Yaraş, A. 2002 Yılı Alliano Kazısı. XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003 Ankara), 2. Cilt, 2004; Kültür Bak. Yay., 217-228.
10. Yaraş, A. - Baykan, D. 2003 Yılı Alliano Kazısı. XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2004 Konya), II. Cilt, 2005; Kültür Bak. Yay., 51-62.
11. Yaraş, A. 2004 Yılı Alliano Kazısı. XXVII. Kazı Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs -3 Haziran 2005 Antalya), II. Cilt, 2006; Kültür Bak. Yay., 297-310.
12. Yaraş, A. Sağlık merkezi Alliano'dan yeni bir ilaç. Arkeoloji ve Sanat, Mayıs-Ağustos 2010; 134: 97-104.
13. Atabek, EM-Görkey Ş. Başlangıcından Rönesans'a kadar tıp tarihi. İstanbul, 1998; İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay.
14. Bayat, AH. Tıp tarihi. İzmir, 2003; Sade Mtb.
15. Ünver, AS. Tıp tarihi. İstanbul, 1943; İ.Ü. Yay.
16. Uzluç, FN. Genel tıp tarihi I. Ankara, 1959; A.Ü. Tıp Fak. Yay.
17. Aydın, E. Dünya ve Türk tıp tarihi. Ankara, 2006; Güneş Kitabevi
18. Tıp tarihi. Ed.: P.Lewis. Çev.: N. Güdücü. İstanbul, 1998; Roche-Khalcedon
19. Lyons, AS-Petrucelli, RJ. Çağlar boyu tıp. Çev.: N. Güdücü. İstanbul, 1997; Roche/Omaş
20. Jackson, R. Roma İmparatorluğu'nda doktorlar ve tıp. Çev.: Ş. Mumcu. İstanbul, 1999, Homer Kitabevi
21. Vitruvius: On architectura, De architectura. 2 c. Translated by: F. Grainger. Londra, 1970, LCL.

